

РОЗВИТОК ФІЗКУЛЬТУРИ І СПОРТУ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті висвітлюються питання розвитку фізичного виховання і спорту в навчальних закладах Півдня України на початку ХХ ст.

Ключові слова: учнівський спорт, Південна Україна, спортивні гуртки, гімнастичні товариства.

В статье освещаются вопросы развития физического воспитания и спорта в учебных заведениях Юга Украины в начале XX века.

Ключевые слова: ученический спорт, Южная Украина, спортивные кружки, гимнастические общества.

The article describes questions of physical training and sport development in learning establishments of Southern Ukraine in the beginning of XX century.

Keywords: pupils' sport, Southern Ukraine, sport groups, gymnastic society.

Кінець XIX – початок ХХ ст. став періодом глибинного реформування усіх сторін соціально-політичного та економічного життя країни. Капіталізація держави спричинила появу нових видів діяльності і захоплень людини, серед яких не на останньому місці було заняття різних верств населення спортом. Фізична культура стає суттєвим елементом соціального життя народу. Російські спортсмени досягають перших успіхів на міжнародних змаганнях, беруть участь в Лондонських і Стокгольмських Олімпійських іграх 1908 і 1912 рр. У Росії створюється Національний олімпійський комітет, проводяться Всеросійські олімпіади 1913 р. (м. Київ) і 1914 р. (м. Рига). Успіхи в спорті стають індикатором військової потужності російської держави на міжнародній арені. Все більше уваги уряд приділяє запровадженню фізичного виховання в навчальних закладах. По всій території імперії при освітніх закладах відкриваються спортивні гуртки і гімнастичні товариства; в Санкт-Петербурзі і Москві створюються студентські спортивні ліги, безліч молодих людей із задоволенням займаються фізичною підготовкою, беруть участь у численних змаганнях з різних видів спорту.

З проголошенням Україною незалежності різко зріс інтерес до культурного минулого нашої країни. Як частина науки, історія фізичної культури належить до числа недостатньо вивчених сторін культурного життя України. Щоб компенсувати інформаційний вакуум, вченими спостерігається посилена увага до історії виникнення і розвитку національної системи фізичного виховання. Зусиллями ряду дослідників (О.М. Вацеба (1992), Я.Б. Боднар (2002), Є.Н. Приступа (1996), А.В. Цьось (2005), Н.А. Деделюк (2004), А.С. Бондар (2006) та ін.) за останні роки були захищені наукові роботи, присвячені зародженню і розвитку фізичної культури в Україні [1]. У пресі з'явилися статті, присвячені регіональним особливостям розвитку гімнастичних і спортивних товариств, різних видів спорту, становленню фізичного виховання в навчальних закладах. Завдяки цьому відкрилося багато нових, раніше невідомих документів, а разом з ними стали відомі цінні історичні факти спортивно-масового й олімпійського руху на території нашої держави. Уперше, у рамках цих робіт, українські вчені-історики зробили спроби переосмислити і дати якісно нові оцінки процесам фізкультурної освіти, спортивно-масовому руху на Україні. Разом з

тим зазначимо, що, незважаючи на активізацію наукових досліджень у сфері фізичного виховання, фундаментальних, узагальнюючих робіт на цю тематику сьогодні дуже мало. Найменш дослідженим у цьому відношенні є питання налагодження фізичного виховання в освітніх установах південного регіону. Надруковані за останній час публікації місцевих педагогів, істориків і краєзнавців, безумовно, містять у собі цінний історичний матеріал, проте розкривають лише окремі аспекти даної теми. Ретельно вивчивши існуючі науково-публіцистичні роботи, а також наявну джерельну базу, доводиться констатувати, що у фондах наукових бібліотек та обласних архівів знаходиться ще значна кількість цікавих, раніше не досліджених історичних матеріалів.

Мета цієї статті на основі нових документів вивчити питання налагодження фізичного розвитку учнів у рамках навчальної програми, визначити пріоритетні напрями позашкільної фізичної освіти, прослідкувати динаміку розвитку окремих видів спорту в Одеському навчальному окрузі, визначити роль царського уряду, Міністерства народної освіти, високопоставлених урядовців округу і деяких спортивних організацій у справі поліпшення фізичного виховання молоді.

Наприкінці XIX ст., після ряду спроб Міністерства народної освіти спільно з Військовим відомством ввести військову гімнастику в загальноосвітніх установах, стало зрозумілим, що народні школи та середні навчальні заклади абсолютно до цього не готові. Циркулярів і розпоряджень виходило багато, гімнастики ж у навчальних закладах фактично не було. Особливо це стосувалося початкової школи. Так, відповідно до звіту директора народних училищ Херсонської губернії за 1898 р., гімнастика викладалася у 104 школах, що становило лише 7,5 % від загальної кількості шкіл губернії. Найбільш поширена гімнастика була в єврейських міських (30 %), міністерських (27,1 %) і міських початкових (26 %) школах. Найменше займалися фізичним розвитком своїх вихованців у церковнопарафіяльних (3,8 %) і школах грамоти (0,8 %) [2, с. 36]. Причин, що привели до такого сумного стану, було декілька: відсутність спеціально обладнаних приміщень, кваліфікованих педагогічних кадрів, матеріальної і методичної бази, а також завантаженість навчального процесу загальноосвітніми предметами, що не залишало часу на гімнастичні вправи. Доповнити цей список може і негативне ставлення самих педагогів і директорів шкіл до фізичної культури. Багато хто з них несвідомо вважали, що захоплення спортом відволікає учнів від занять, а сам спорт називали «дурістю» [3, с. 258].

Набагато краще було організоване фізичне виховання в середніх навчальних закладах (гімназіях, прогімназіях і реальних училищах). Згідно з Пам'ятною книжкою Херсонської губернії, до початку 1901 р. в Одеському навчальному окрузі налічувалося 16 чоловічих і 17 жіночих середніх навчальних закладів. Із них військова гімнастика викладалася в семи чоловічих гімназіях, двох прогімназіях і в п'яти реальних училищах, що становило 87,5 % від їх загальної кількості. Також гімнастика і танці, як одна з форм фізичного виховання, викладалася в 13 жіночих середніх навчальних закладах [4].

Для викладання гімнастики в освітніх закладах необхідно було провести значну роботу із зміцнення матеріальної бази фізичного виховання. Більшість шкільних будівель не мали приміщень для занять фізичними вправами. Частина з них розміщувалась в найманих приміщеннях або в будівлях старої забудови, що склалися з кількох кімнат, пристосованих для навчання. Тому уроки гімнастики проводилися, як правило, у задушливих кімнатах, рекреаційних залах або в запиленних коридорах, площа підлоги яких не досягала й восьмої частини від необхідної [5, с. 38-39]. У селі викладали гімнастику в основному вчителі шкіл. У містах для цього запрошували офіцерів або ж нижчі військові чини з розквартированих поблизу військових частин [2, с. 36]. На підтвердження цього автор провів підрахунки і з'ясував, що в 14

чоловічих гімназіях і прогімназіях Одеського навчального округу в 1900 р. гімнастику викладали 11 осіб з військовим званням [4].

У тих навчальних закладах, де викладалася гімнастика, уроки мали нерослідовний характер. Програму занять постійно змінювали, вводячи до неї (з 1889 р.) то посилене викладання військової гімнастики, то навчання учнів пожежній справі та висадженню дерев, а то й просто заняття зводилися до навчання простих «рухів тіла» під час перерви між уроками.

Гімнастичні вправи мали, головним чином, військову спрямованість. Уроки були нудними і часто зводилися до військової муштри, що складалася з марширувань та всіляких стройових перешиковувань, що природно викликало невдоволення як серед учнів, так і серед викладачів. Вихованці старших класів не хотіли займатися такою гімнастикою і називали ці уроки «маршируванням» [5, с. 38-39]. Шаблонну гімнастику дещо потіснили лише в дев'яностих роках ХІХ ст., коли в деяких навчальних закладах бажаним у позаурочний час надали можливість займатися фехтуванням і водним спортом.

Початок ХХ ст. ознаменувався двома важливими подіями: російсько-японською війною 1904-1905 рр. і революцією 1905-1907 рр., що, на думку автора, стало своєрідним поштовхом у розвитку фізичної підготовки учнівської молоді. Воєнні дії того часу яскраво продемонстрували слабку фізичну підготовку російської армії і примусили офіційну владу шукати шляхи вирішення проблеми. У той же час царський уряд, наляканий революційними подіями 1905-1907 рр., у яких молодь брала активну участь, змушений був піти на деякі поступки, пов'язані із суспільною діяльністю. Зокрема, Перша російська революція відкрила доступ молоді до міських спортивних клубів і товариств. Нові статuti спортивних організацій дозволяли учням бути їх членами, але тільки за умови, щоб у клубах не велася ніяка політична діяльність.

Такими поступками царський уряд зміг розв'язати дві проблеми: з одного боку, можна було готувати фізично міцну молодь для подальшої служби в армії, з іншого – за допомогою спорту відвернути її від політичної діяльності. З цією метою при навчальних закладах створювалися різні гуртки гімнастики і спорту, спортивні клуби молоді та інші організації. Правлячі кола всіляко заохочували створення гімнастичних і спортивних клубів та навіть виділяли для цього кошти. До початку Першої світової війни в країні налічувалося біля 1 200 різних спортивних клубів і товариств, у яких займалися близько 50 тисяч осіб [6, с. 243]. Спортивні організації, що створювалися в Росії на той час, можна розділити на такі типи: «потішні» роти; загони бой-скаутів; різні спортивні організації і товариства сприяння фізичному розвитку учнівської молоді (ОСФРУМ).

Незважаючи на зростання інтересу до спорту серед самих учнів, а також ігноруючи думку прогресивних діячів у сфері фізичного виховання (П.Ф. Лесгафта, Е.А. Покровського та ін.), які доводили, що заняття фізичними вправами є частиною виховання гармонійної особи, царський уряд продовжував тримати курс на мілітаризацію фізичної освіти. Військова спрямованість продовжувала залишатися офіційною політикою фізичного виховання в школах. Стурбоване слабкою фізичною підготовкою молоді (за даними офіційної статистики: серед тих, кого призивали до війська, із задовільним станом здоров'я виявилось 80 відсотків випускників сільських шкіл і лише 60 відсотків молодих громадян, що закінчили класичну гімназію) [7, с. 5; 8, с. 98], у вересні 1909 р. Міністерство народної освіти видає розпорядження опікунам навчальних округів ввести в початкових школах, під керівництвом запасних і відставних унтер-офіцерів, навчання військового строю. У пресі з'явилася велика кількість статей про добродійний вплив військової справи і гімнастики на фізичний розвиток селянських дітей, про можливість скорочення терміну військової служби у випадку, якщо сільська молодь проходить військову

підготовку до призову в армію. На додаток до цього гімнастика, як самостійний предмет, вводиться у залізничних школах і в комерційних училищах. Св. Синод рекомендує гімнастику також у церковнопарафіяльних школах. Крім того, для поліпшення справи фізичного виховання і здоров'я учнів, опікуни навчальних округів рекомендували директорам шкіл, як позаурочні, заняття водним і лижним спортом [9, с. 6].

Показовою щодо цього є діяльність опікуна Одеського навчального округу А.І. Щербакова. Приступивши до виконання своїх обов'язків у 1908 р., він одразу звернув особливу увагу на стан фізичного виховання в навчальних закладах ввіреного йому округу. З метою детального вивчення стану речей начальникам середніх навчальних закладів циркулярно було запропоновано доповісти про те, на якому рівні викладання гімнастики в увіренних їм навчальних закладах. Згідно з отриманим донесенням, уроки гімнастики проводилися в 62 середніх чоловічих гімназіях і прогімназіях. У 13 з них гімнастика зовсім не практикувалася. Викладання велось за різними програмами: інструкції Міністерства народної освіти 1889 р.; програми чеського товариства «Сокіл»; німецькі та австрійські програми. Кількість тижневих уроків коливалася від 4 до 18. Заняття з гімнастики проводили вчителі танців, члени чеського товариства «Сокіл», зауряд-прапорщики запасу, фельд-фебелі, поручики, особи, які закінчили курс військового чи юнкерського училища, капітани, штабс-капітани, відставні полковники та ін. Що стосується жіночих навчальних закладів, то в 45 з них гімнастика зовсім не викладалася – її замінювали танці. У решти закладів гімнастику викладали особи, які закінчили курс жіночих гімназій, Миколаївський жіночий інститут у Санкт-Петербурзі, приватний пансіон Еваніус у Москві, Київський інститут, жінки-лікарі, артисти Варшавського балету, що пройшли курс шведської педагогічної та лікарської гімнастики і масажу Залєсової в Санкт-Петербурзі, та особи, які спеціалізувалися на курсах чеського товариства «Сокіл». Головними причинами поганого викладання гімнастики, у більшості випадків, була відсутність викладачів-фахівців та приміщень, пристосованих для фізичних вправ [10, с. 923-924].

За підсумками опитування, проведеного А.І. Щербаковим, були скликані збори директорів середніх навчальних закладів, на яких ухвалили рішення про невідкладне вжиття заходів у справі фізичного виховання учнівської молоді. Серед цілого ряду заходів особлива увага зверталася на розвиток в окрузі водних видів спорту (веслування на шлюпках, плавання, ходіння під вітрилами), а також на створення в Одесі загального учнівського майданчика для рухливих ігор, масових гімнастичних і військових вправ. У результаті цих зусиль, починаючи з 1909 р., справа поліпшення фізичного виховання в усьому окрузі набула великого поширення. В усіх осередках освіти почали вчити, як проводити ігри, запровадили заняття із сокольської гімнастики, навчали військових вправ; кількість уроків гімнастики в середніх навчальних закладах було збільшено до 16 на тиждень; у тих навчальних закладах, де це виявилось можливим, виник і розвивався водний спорт. Разом з тим, фізичне виховання почали все ширше вводити і в початковій школі. Так, до 1912 р. навчання гімнастики та військового строю проводилося вже в 1 573 народних училищах [10, с. 927].

Особлива увага з боку адміністрації округу приділялася розвитку учнівського морського і річкового спорту.

Восени 1908 р. за ініціативи опікуна округу А.І. Щербакова серед учнів середніх навчальних закладів м. Одеси було проведено експеримент з навчання їх веслуванню на шлюпках та управлінню вітрилами. Результати осінньої практики виявилися особливо успішними. На їх підставі А.І. Щербаков під час інспекторських поїздок рекомендував директорам гімназій проводити в позаурочний час даний вид фізичних вправ. Як наслідок – до 1910 р., окрім м. Одеси, учнівський водний спорт виник і розвивався в Севастополі, Миколаєві, Катеринославі, Євпаторії, Херсоні,

Феодосії, Акермані, Керчі, Маріуполі, Ялті, Павлограді і Тирасполі [11, с. 47]. У 1911 р. в окрузі налічувалося більш як 1 200 учнів-спортсменів [10, с. 945]. У всіх містах водний спорт розвивався залежно від місцевих коштів: навчальні заклади виділяли гроші на придбання і ремонт суден.

Значний внесок щодо організації та розвитку водних видів спорту серед вихованців шкіл зробили міські яхт-клуби. Заняття проводилися на їхній території, за що навчальні заклади вносили певну платню. Крім того, місцевими яхт-клубами виділялися досвідчені інструктори з помічниками для проведення з учнями теоретичних і практичних занять, надавалися веслувальні судна, деякі члени яхт-клубів надавали власні яхти для навчання вихованців мистецтву управління вітрилами, а керівництво клубів виділяло купальні для навчання дітей плаванню. За відвідування яхт-клубів і користування суднами з учнів стягували платню – 50 коп на місяць, або 2 руб за сезон [11, с. 27].

Разом з тим, завдяки учнівському спорту поживається життя самих яхт-клубів: для учнів щорічно влаштовуються гонки на шлюпках за «звичайні» і перехідні призи (у Миколаївському – за кубок Г.Ф. Віндшейна, в Катерининському – приз М.М. Толстого та ін.); зростає кількість членів і суден (наприклад, в Катерининському яхт-клубі м. Одеси за 1909 р. кількість членів майже подвоїлася, в Миколаївському – в 1911 р. їхня кількість зросла і сягнула понад 220 осіб проти 150-175 у попередні роки [12, с. 3]); виникають нові яхт-клуби, до складу засновників яких входять директори і викладачі навчальних закладів. Так, у 1909 р. створюється річковий яхт-клуб у м. Херсоні, відкриваються яхт-клуби у Феодосії і Маріуполі, в 1910 р. планувалося відкриття яхт-клубів у Ялті й Акермані [11, с. 49], у 1912 р. в м. Миколаєві відкривається учнівський яхт-клуб [10, с. 965-966].

Діяльність яхт-клубів не обмежувалася розвитком тільки водних видів спорту. При них відкривалися гімнастичні відділення, у тому числі і для жінок, влаштовувалися майданчики для ігор, взимку організовувалися катки. Одне з таких відділень було відкрите у 1910 р. при Миколаївському яхт-клубі. Там же відкрився майданчик для гри в лаун-теніс. Для занять гімнастикою було запрошено фахівця сокольської гімнастики Ваньята. Уроки проводилися в будівлі Миколаївського реального училища [12, с. 3].

Разом з водним спортом в Одеському навчальному окрузі розвиваються й такі види спорту, як гімнастика (переважно сокольська), їзда на велосипедах, важка і легка атлетика, лаун-теніс, боротьба та ін. Особливою популярністю серед молоді користувався футбол. При навчальних установах Одеси, Миколаєва, Херсона та інших міст організовуються команди, і проводяться футбольні матчі.

Як приклад цього може послужити футбольна команда, організована в м. Миколаїв у 1906 р. учнями міського механіко-технічного училища. Спочатку вона називалася «Техніка», потім – «Зебра», а ще пізніше – «Атлетичний клуб», який з часом розпався на дві команди – «Атлетік» і «Уніон» [13]. До 1911 р. свої футбольні команди мали Миколаївське комерційне, технічне і реальне училища, Миколаївська Олександрівська гімназія та гімназія ім. Віревського [14].

Весняно-осінній сезон 1910 р. став одним із найважливіших в історії спорту учнівської молоді м. Одеси. Завдяки клопотанню опікуна Одеського навчального округу ухвалою Міської Думи від 23 вересня 1909 р. за № 183 у користування округу було виділено ділянку міської землі з Ботанічного саду розміром 4 127 кв. сажнів. Вказана ділянка призначалася для ігор та фізичних вправ і перейшла у його користування 10 березня 1910 р. [10, с. 946-947]. За 3 роки на території майданчика було облаштовано 11 полів для гри у футбол, баскетбол, лаун-теніс, кеглі, крокет та інші рухливі ігри, поставлено снаряди для занять гімнастичними вправами. Всіма заняттями безпосередньо керували інструктори, які запрошувались із числа викладачів гімнастики Одеських навчальних закладів [15]. Згодом за клопотаннями

все того ж А.І. Щербакова у вересні 1912 р. відкривається подібний майданчик і для учениць жіночих міських гімназій [10, с. 955-956].

Почини урядовця були підтримані і в інших регіонах округу. Спортивні майданчики відкриваються у Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Бахмуті, Феодосії, Павлограді, Маріуполі та ін. Для популяризації фізичних вправ, а також для того, щоб підбивати підсумки занять спортом, на майданчиках навесні і восени проходили змагання з футболу, баскетболу, лаун-тенісу, крокету, кеглів і тамбурину. Крім того, щорічно в цей час на них проводилися гімнастичні свята середніх і нижчих навчальних закладів. У 1913-1914 рр., наприклад, відбулися гімнастичні свята у чоловічих і жіночих гімназіях Херсона, Миколаєва, Одеси, Маріуполя, Феодосії, Кишинєва, Болграда, Бахмута і Павлограда. Зазвичай святкування проходили урочисто в присутності міського начальства і великої кількості публіки. Програма свят була дуже різноманітною. Учні демонстрували вільні рухи, вправи з рушницями, стройове навчання, фехтування, вправи на гімнастичних снарядах і рухливі ігри, змагалися вихованці і в легкоатлетичних видах спорту. Переможці змагань нагороджувалися призами.

Про успіхи, досягнуті у справі фізичного виховання, регулярно повідомлялося на сторінках місцевих газет і в офіційних друкованих виданнях. Циркуляр Одеського навчального округу традиційно друкував звіти, що стосувалися проведених в окрузі спортивних свят, змагань, парадів «потішних». Тут же обговорювалися проблеми розвитку спорту, намічались заходи щодо подальшого розвитку фізичної культури в школі.

Щоб підтримати розвиток спортивних майданчиків, Міністерство народної освіти у 1915 р. навіть планувало виклопотати в уряді особливий кредит на облаштування майданчиків для дитячих ігор і фізичних вправ [16]. Однак Перша світова війна, що почалася влітку 1914 р., не дозволила втілити ці плани в життя.

Таким чином, на початку ХХ ст. процес запровадження фізичного виховання в освітніх закладах Одеського навчального округу набирає більш організованого характеру. Серед учнівської молоді регулярно проводяться змагання з різних видів спорту як місцевого, так і всеросійського масштабу, у містах проводяться гімнастичні свята, у навчальних закладах створюються спортивні гуртки. Адміністрація округу все більше уваги приділяє фізичному вихованню учнів, створюються умови для розвитку учнівського спорту. Багато в чому завдяки зусиллям окружного начальства зростає кількість уроків і шкіл, у яких проводилася гімнастика, а також набули свого розвитку водні види спорту, у містах організовувалися майданчики для ігор та гімнастичних вправ.

Джерела та література

1. Вацеба О.М. Спортивно-гімнастичний рух в Західній Україні (кінець ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / УДУФВіС. – К., 1992; Боднар Я.Б. Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття (до 1939 р.): Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту: 24.00.02 / Львівський держ. ін-т. фіз. культури. – Л., 2002; Приступа Є.Н. Становлення та розвиток педагогічних основ української народної фізичної культури. Автореф. Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / АПН України, Ін-т педагогіки. – К., 1996; Цьось А.В. Розвиток фізичного виховання на території України з найдавніших часів до початку ХІХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра наук з фіз. вих. і спорту – Харків, 2005; Деделюк Н.А. Традиції фізичного виховання Київської Русі та їх використання в загальноосвітній школі: Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. фих. і спорту: 24.00.02 / Львівський держ. інст-т. фіз. культури. – Л., 2004; Бондар А.С. Теорія і практика фізичного виховання гімназистів на Слобожанщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. фих. і спорту: 24.00.02 / Львівський держ. ін-т. фіз. культури. – Л., 2006.

2. Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии за 1898 г. / Изд. Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1902.
3. Суник А.Б. Российский спорт и олимпийское движение на рубеже XIX-XX веков. Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Сов. спорт, 2004.
4. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год. / Сост. Херсонским Губернским Правлением. – Херсон: Тип. Херсонского Губернского Правления, 1901. – С. 25-213.
5. Мор Я. О современной постановке школьной гимнастики и некоторых других физических упражнений // Журн. М-ва народного просвещения. – 1903. – Март.
6. Самоуков Ф.И. История физической культуры. – М.: «Физкультура и спорт», 1964.
7. В обществе врачей // Николаевская газета. – 1912. – 12 января.
8. Кулинко Н.Ф. История и организация физической культуры: Учеб. пособие для учащихся пед. уч-щ по спец. № 1910 «Физическое воспитание». – М.: Просвещение, 1982.
9. К смотру потешных в Петербурге // Русский спорт. – 1912. – 29 июля, № 31.
10. Известия из школьной жизни Одесского учебного округа в 1912 г. К открытию при управлении Одесского учебного округа одногодичных курсов для подготовки учителей и учительниц гимнастики в средних учебных заведениях // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1912. – № 10-11-12 (октябрь, ноябрь, декабрь). – Одесса, 1912.
11. Ученический водный спорт в Одесском учебном округе. – Одесса: Тип. Е.И. Фесенко, 1910.
12. Яхт-клуб // Николаевская газета. – 1911. – 6 мая, № 1593.
13. Кізченко В.І. 3 історії розвитку спорту на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 7 (липень). – С. 99.
14. Николаев, Херсон. губ. (От нашего корреспондента) // Русский спорт. – 1912. – 21 октября, № 43. – С. 14.
15. Известия из школьной жизни Округа. Гимнастическая площадка для мужских средних учебных заведений г. Одессы (1910-1912 гг.) // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1913. – № 8 (август). – Одесса, 1913. – С. 511-512.
16. Распоряжения Министерства народного просвещения. Циркулярные. 29 декабря 1913 г. № 62495. Об испрошении кредита для устройства площадок для детских игр и физических упражнений // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1914. – № 1 (январь) – Одесса, 1914. – С. 45.